

ДЕБЮТНИТЕ КНИГИ НА ВИТОЛД ГОМБРОВИЧ И БРУНО ШУЛЦ И РЕЦЕПЦИЯТА ИМ В ПОЛСКАТА ЛИТЕРАТУРНА ПЕРИОДИКА (1933–1936)

Павел Пл. Петров

Ягелонски университет, Краков

Резюме: Основна задача пред настоящия текст е проследяването на критическата рецепция на дебютните произведения на Шулц и Гомбрович в полските междувоенни издания, както и характерните стратегии, които двамата белетристи използват за защита на собствения литературен статут от някои тенденциозни и идеологически предубедени прочити.

Ключови думи: Бруно Шулц, Витолд Гомбрович, критическа рецепция, литературен дебют, полска литературна преса от междувоенния период

Abstract: The main objective of this text is to track the critical reception of Bruno Schulz's and Witold Gombrowicz's literary debuts in Polish interwar literary periodicals, as well as the various strategies, used by both writers to defend their own writing and artistic visions from critical readings based on ideological preconceptions.

Keywords: Bruno Schulz, Witold Gombrowicz, critical reception, literary debut, Polish interwar literary periodicals

Днес Бруно Шулц и Витолд Гомбрович са творци, категорично признати и утвърдени в полския литературен канон. Богатата преводна и критическа рецепция на произведенията им наред с многобройните театрални адаптации и екранизации са им заслужили не само национална, но и международна популярност, а несъмненото им новаторство е оценено от редица световноизвестни писатели като Джон Ъпдайк, Филип Рот, Данило Киш, Давид Гросман и др. Показателен е и фактът, че силно нарастващият критически интерес към творчеството и биографията на Шулц през последните няколко десетилетия доведе до възникването на своеобразна „научна област“, наречена „шулцология“, която дори се разделя на отделни вътрешни направления и школи (Markowski 2012: 26-27).

От позициите на съвременната популярност появата на Гомбрович и Шулц на полската литературна карта изглежда далеч не толкова безметежно. В значителна степен

достигнатото десетилетия по-късно признание е предшествано от първоначално отричане, маргинализиране и тенденциозни прочити от страна на различни представители на полската междувоенна критика.

***

Дебютната книга на Гомбрович *Дневник от пубертета* излиза от печат в късната пролет на 1933 г. Книгата съдържа седем разказа, писани между 1928 и 1932 г.¹ По-голямата част от разказите Гомбрович пише, гостувайки в имението на брат си Йежи в малкото село Всола, недалеч от гр. Радом и съчетавайки литературните занимания с практика в сферата на наказателното право. Пише тайно, като старателно крие ръкописите си от семейството и приятелите си. Тази скромност на дебютанта, както твърди самият автор, е запечатана и в заглавието на дебютния том: „...в навечерието на дебюта ме обхваща страх, исках да се знае, че аз съм само в началото, че това е малка проба, встъпление към нещо по-добро“ (Т 23²). Липсата на зрялост, която подсказва заглавието обаче, ще се превърне и в повод за атаки от страна на литературната критиката още в първите месеци след публикуването на този дебютен том.

Броени месеци разделят дебюта на Гомбрович от този на Шулц. В самия край на 1933 г. и началото на 1934 г. във варшавското издателство *Rój* (същото, което издава и *Дневник от пубертета*) излизат *Канелените магазини*. Бруно Шулц – никому неизвестен до този момент учител от малкия град Дрохобич – се превръща за кратко в литературното откритие на сезона. Ключова роля в дебюта на Шулц играе Зофия Налковска. Няколко месеца по-рано Шулц бил получил благоволенieto на грандамата на полската междувоенна литература, която, по думите на свидетели, часове след първия прочит на ръкописа, определила прочетеното с думите: „Това е най-възхитителното откровение в нашата литература!“ (Ficowski 1992: 83-84). Твърде вероятно е именно в дома на Налковска през пролетта на 1934 г. да се е състояла и първата среща между Шулц и Гомбрович. Срещата, която ще постави началото на приятелството и продължилото няколко години плодотворно сътрудничество между тези двама „еретици“ на полския литературен небосклон.

Клементина Суханов, авторка на появилата се неотдавна биография *Гомбрович. Аз, геният* (Suchanow 2017), и полският литературовед Пьотр Милати, който коментира

¹ През 1957 г. Гомбрович преиздава дебютния си том под ново заглавие – *Бакакай*, включвайки пет непубликувани по-рано разказа, променяйки заглавието на два от разказите и нанасяйки допълнителни корекции.

² Т = *Testament*; ДИП = *Dziennik 1961-1969*; ОМС = *O myślach chudych*; ТБС = *Twórczość Brunona Schulza*; V1 = *Postawa nowych autorów...* (Varia 1). – Б. р.

контактите между Шулц и Гомбрович в контекста на книгата, отбелязват и още някои сходства в дебютите на двамата междувоенни писатели. Суханов обръща внимание на факта, че и двамата дебютират относително късно: Гомбрович – на 29 години, докато Шулц – на цели 41. И двамата получават финансова подкрепа от семействата си, за да заплатят издаването на дебютните си произведения: Гомбрович – от баща си, докато Шулц – от по-големия си брат Изидор. И все пак – както пише Милати – „позицията на Шулц като дебютант е много по-силна от тази на Гомбрович“ (Millati 2017: 127). За разлика от droхобичкия писател, който се ползвал с протекцията на Налковска (свързва ги и краткотрайна любовна авантюра), Гомбрович не можел да разчита на ничие покровителство в началото на писателската си кариера.

***

„И двамата бяха самотници, – пише Станислав Баранчак – двама от най-големите самотници в литературата на XX в.“ (Barańczak 1990: 117). Самотата, за която говори Баранчак обаче не е психическо състояние, нито характеристика на творческия процес – това е самотата на литературната ситуация. Самота, породена от липсата на възможност за класификация. „Намирахме се във вакуум – отбелязва Гомбрович в своя *Дневник* – нашите литературни ситуации бяха изпълнени с празнота [...] и двамата се лутахме из полската литература като завъртулка, украшение, химера, грифон“ (DIII 8). По чудесен начин казаното от автора на *Фердидурке* кореспондира с думите на Шулц от началото на разказа *Гениалната епоха*, които могат да бъдат прочетени като авторефлексия по отношение на собствения литературен статут: „Но какво да правим със събития, които нямат собствено място във времето, със събития, дошли твърде късно, когато цялото време вече е било раздадено, поделено, разграбено и те са останали, така да се каже, на сухо, нерегистрирани, увиснали във въздуха, бездомни и залутани?“ (Schulz 2017: 39).

Навлизането на Шулц и Гомбрович в литературата бележи не друго, а именно появата на две „нерегистрирани събития“. Отсъстват инструментариумът, съвкупността от методи и дори езикът, с помощта на които литературният принос на тези писатели да бъде правилно обозначен върху картата на полската междувоенна литература. И в това няма нищо изненадващо, тъй като и Гомбрович, и Шулц се оказват предшественици на похвати, течения и жанрове, за чието настъпване в началото на 30-те години има само бегли предчувствия.

Първите критически отзиви са противоречиви. Тадеуш Брежа – също представител на т.нар. „нова вълна“ от белетристи и близък кореспондент на Шулц – е един от първите читатели на Гомбрович. В своя рецензия по страниците на варшавския

Куриер Поранни Бреза оценява високо художествената стойност на разказите от *Дневник от пубертета*, но ги разглежда в контекста на психологичната проза (популярна през 30-те години), поставяйки етикета „книга за травмираните“ (Breza 1933: 3). Според Йежи Яжембски това е и един от най-честите „пороци“ на първите рецензенти на Гомбрович, които четат творбите му като „анализи на странни психологични случаи“ (Jarzębski 1997). Публикуването на *Фердидурке* няколко години по-късно ще предизвика далеч по-силен критически резонанс, но и някои интерпретационни „рецидиви“ (преди всичко в прочита на романа през призмата на психологизма).

Една от рецензиите, които са най-унизителни за младия Гомбрович, е дело на Юлиуш Каден-Бандровски. Бандровски, бивш участник в легионите на Пилсудски и бивш член на литературната група *Скамандър*, през 30-те години е признат и популярен писател, а в годината на излизане на *Дневник от пубертета* става дори генерален секретар на новосъздадената Полска академия на литературата. Това придава и още по-голяма тежест на отпечатаната по страниците на *Газета Полска* рецензия, в която рецензентът с доста пренебрежителен тон (в ролята на „добрия треньор“) коментира несъвършенствата в разказите на своя „незрял“ колега. „Господин Витолд Гомбрович действително черпи материал за своите разкази от периода на съзряването, но следва да се каже, че писателските умения на младия автор не са навлезли нито в период на съзряване, нито дори в период на формиране на средствата на артистичната експресия“ (Kaden-Bandrowski 1933: 63). Основното обвинение: авторът не заема морална позиция спрямо описаните конфликти и персонажи.

Интересни последици от страна на Гомбрович предизвиква друга отрицателна рецензия, дело на краковския професор Тадеуш Шинко. В отговор професорът се превръща в прототип на един от най-разпознаваемите герои на Гомбрович от *Фердидурке* – професор Пимко. Както споделя Йежи Яжембски, „Фердидурке се ражда именно от разногласията с критиката“ (Jarzębski 1997).

Може да се каже, че *Канелените магазини* са посрещнати от критиката с до известна степен по-силен ентузиазъм, макар че и там интерпретациите затъват в „блатото“ на доминиращи стереотипи. Отново Тадеуш Бреза е автор на първите две рецензии, отпечатани през 1934 г. в *Куриер Поранни* (Breza 1934a; Breza 1934b). Бреза поставя Шулц „начело на литературната година“. Две години по-късно droхобичкият писател ще се „отблагодари“ с положителен критически отзив за литературния дебют на Бреза – романа *Адам Гривалд* (1936).

Литературният критик Леон Пивински също оценява високо таланта на Шулц (и отново в две рецензии). По страниците на *Вядомошчи Литерацке* – най-престижното в междувоенна Полша литературно списание – Пивински пише: „В своята цялост произведението е оригинално, неподдаващо се на каквито и да е класификации, бъдещо размишления, многопластово и многозначно, невинаги мило и неведнъж проблематично в някои пориви, но почти винаги изпълнено с необичайна и блестяща поезия“ (Piwiński 1934: 3). И Пивински обаче попада в капана на психологизма, третирайки например поведението на бащата Якуб от разказите на Шулц като *лудост*.

Далеч по-безпомощен в своите тълкувания се оказва автор, скрит зад тайнствения инициал *R*. Всъщност става въпрос за споменатия по-горе проф. Т. Шинко, чиято рецензия в основни линии е обобщение на разказа *Улица Крокодилска*, който – заключава краковският професор – „преминава в някаква алегория“ (Sinko 1934: 11).

Прави впечатление, че за повечето от ранните изследователи на Шулцовото творчество, неговата поетичност не остава скрита, но бива третирана преди всичко като стилистичен похват, а не като всеобемаща художествена стратегия³ от страна на автора.

Дрохобичкият писател, също както и Гомбрович, не остава пожален от отрицателни – дори в известен смисъл злонамерени – критически отзиви. Едно от главните обвинения към разказите на Шулц е в липсата на житейска правдоподобност. „Авторът просто разгръща пред нас чудновати визии“ – пише критик на *Тигодник Илюстровани* през 1934 г. (Janowski 1934: 385). Прилагателни като „чудновати“ и „странни“ ще се повтарят твърде често и в рецензиите, посветени на Гомбрович. Шулц бива обвинен в „изкуствен стил“, а дебютната му книга е оценена като творба „без перспективи, без възможности за развитие“ (Skiwski 1934: 3). Предизвикващ възмущение е и езикът, който Шулц използва. Виктор Годжишевски, макар и да оценява оригиналността на *Канелените магазини*, открива, че засилената употреба на чужда лексика, сериозно затруднява обикновения читател, тъй като някои от чуждиците не могат да бъдат открити в речника на чуждите думи. „Просто трябва да си купим по-голям речник, за да не може новата творба на г-н Шулц да ни хване неподготвени“ – съветва иронично Годжишевски, а в края на статията си отново с ироничен тон пита:

---

³ В своето философско есе *Митизация на действителността* (1936) (вж. *Литературен вестник* 2017, бр. 38, с. 23) Шулц разкрива спецификата на тази поетичност, залегнала в основите на творческата му доктрина: „Поезията разпознава наново тези изгубени смисли, възвръща думите по местата им, свързва ги според древните им значения. В ръцете на поета словото по някакъв начин си припомня своя същински смисъл, тук то разцъфва и се развива спонтанно според собствените си закони, възвръщайки своята целокупност. Затова и всяка поезия е митологизиране, стремеж към пресъздаването на митове за света“.

„Това полски език ли е?“ (Godziszewski 1935: 36). Не липсват и атаки на расова и идеологическа основа, според които *Канелените магазини* са „артистичен нонсенс“, изпълнен с „еврейски метафори“ (Bielatowicz 1935: 4). „Литература на болното бълнуване“ (Broncel 1934; Słownik schulzowski 2003: 193) е една от поредицата негативни дефиниции, които прилепят като етикет към прозата на Шулц.

Един добър синтез на рецепцията на Шулцовото творчество предлага Влоджимеж Болецки, който пише в *Słownik schulzowski*:

Основният проблем на критиката [в периода 1934-1939 г., б. а.] се състои в наблюдението, че творчеството на Шулц нарушавало критериите за разбиране на едно художествено произведение. [...] На семантично ниво негативна оценка получават такива черти от поетиката на Шулц като: включване на думите в чужди стилистични контексти; разширяване на значението на изрази; развитие на дълги прогресии от метафори в хода на повествованието; многословни конструкции вместо прецизни названия; отсъствие на поанта, универсален смисъл на произведението, както и разпознаваема идея. В света на Шулц е съзирана апология на „хаоса“, който – според критиците – е резултат от липсата на конструктивност и езиковата „сложност“ и „komplциране“ в произведенията на писателя. [...] Приписват му липса на „йерархия“ на всяко ниво на произведението... (Słownik schulzowski 2003: 305)

Според Болецки творчеството на дробобичкия писател е разглеждано в контекста на импресионизма, хиперромантизма, сецесиона, модернизма, декадентизма, които според разбиранията на критиката от 30-те години имат негативен отенък. Това прави и от прозата на Шулц жертва на подобни оценки.

Както по отношение на Шулц, така и спрямо Гомбрович не липсват идеологически мотивирани атаки, дело обикновено на критици от кръга на крайнодесни и крайнолеви публицистични издания. Изострянето на социално-политическата обстановка през 30-те години, засилващите се крайнодесни идеологии и антисемитски настроения дават повод за критика към писатели и творци, неангажирани в „трезвото“, реалистично и съгласувано с политическите пулсации отразяване на действителността.

Една от най-острите атаки се състои през 1935 г. и е дело на критик с марксистка подплата на име Игнаци Фик, който публикува статия под заглавие *Литературата на Хороманиаците* (Fik 1935: 7). В текста си Фик обединява писатели като Шулц, Гомбрович, Збигнев Униловски в границите на един общ декадентски литературен кръг,

чието название идва от името на писателя Михал Хоромански⁴ (оттук и наименованието „Хороманиаци“). „Бягство в пространствата на съня, подсъзнанието и метафизиката, [...] болезнено търсене на екзотиката и свръхестественото, отказ от творческата, бойна амбиция за познание и оформяне на социалната действителност...“ (Słownik schulzowski 2003: 193) – това са само част от белезите, които според Фик поставят изброените писатели в контекста на една упадъчна („маниакално болна“) литература. Статията предизвиква и ответна реакция от страна на Гомбрович, който пише в *Куриер Поранни*:

Споменават се: Кшивицка, Шулц, Униловски и моето собствено име, както и на други [...] имаме толкова общо с Хоромански, колкото и помежду си, не сме нито болни, нито сме маниаци [...]. Да си представим само една конкретна ситуация, примерно тази на Шулц. Ето писател, и то от класа, без да преувеличавам, най-висока в Полша (нарочно избрах точно тази фамилия), творец до мозъка на костите си, чиито *Канелени магазини* срещнаха искреното признание на елита, както „здравия“, така и „болния“ [...] писател, който е писател, именно защото е себе си. [...] А междувременно му носят статия, в която пише черно на бяло примерно, че той, Шулц, е „Хороманиак“. (ОМС 6)

Позицията на протектор на Шулц, която Гомбрович заема в случая, от една страна, е изключително показателна за темперамента на двамата творци (пасивната затвореност на Шулц и безпощадния сарказъм на Гомбрович) и реакциите им спрямо неразбирането и атаките от страна на недобронамерени или робуващи на модни идеологии критици. Един поглед към кореспонденцията на Шулц е достатъчен, за да се уверим в болезнения начин, по който той преживява всеки отрицателен отзив. От друга страна, подобна реакция от страна на Гомбрович не е просто спонтанен израз на симпатия към колега, но и част от специфична стратегия за самоутвърждаване на собствения литературен статут, която има различни проявления.

Кратко време след дебюта си Гомбрович започва да сътрудничи на различни периодични издания с рецензии и фейлетони, като в крайна сметка основна негова трибуна става варшавският *Куриер Поранни*, за който пише в периода 1934 – 1939 г. Една от първите рецензии, които се появяват за *Дневник от пубертета*, носи заглавието

---

⁴ Михал Хоромански – полски белетрист и драматург. Най известното му произведение е романът *Ревност и медицина* (1932 г.). В случая става въпрос за игра на думи (от *chory* ‘болен’ и *maniak* ‘маниак’), съдържащи се във фамилията на писателя.

Нагласата на новите автори. Хоромански, Гомбрович, Рудницки (V1 137-141). Подписана е с инициали *G. K.*, но всъщност е дело на самия Гомбрович, който анализира (не без критичен поглед към собствения си труд) присъщи особености на писателския си мироглед. Подобна практика Гомбрович ще прилага и спрямо по-късни свои произведения. Както споделя Йежи Яжембски, „Гомбрович се старее сам да определи интерпретативния канон на своите книги – това е продължението на неговата борба с деформацията. Заедно с *Фердидурке* публикува във *Вядомощи Литерацке* статия с красноречивото заглавие *За да се избегне недоразумението*, в която излага накратко за какво става въпрос в романа“ (Jarzębski 1997). Автоинтерпретацията като самозащита – от деформацията, от тенденциозните прочити и контекстуализиране, от същите онези *културни лели*, олицетворяващи тогавашното „високо изкуство“.

В ролята на редовен сътрудник на *Куриер Поранни* Гомбрович ще има възможност да коментира не само собствените си произведения, но и тези на Шулц. В рецензия, озаглавена *Творчеството на Бруно Шулц* от 1938 г. (TBS; V1 299-303), Гомбрович подлага на анализ новоиздадения втори том разкази на Шулц – *Санаториум „Клепсида“*. Целта на Гомбрович обаче е не толкова самата интерпретация на художествения свят, колкото опитът за доказване на „еретичното родство“ между него и Шулц. Отново през 1938 г. ролите ще бъдат разменени, като този път Шулц ще бъде рецензент на Гомбрович и романа му *Фердидурке* (Schulz 1938: 183-189). Шулц, който месеци по-рано е нарисувал и корицата на романа, смята *Фердидурке* за изключително многопластова творба, която „съдържа една дълбока диагноза на самата същност на културата“ (Schulz 1938: 185).

Най-брилянтната и оригинална реализация на споменатата стратегия остава обаче „дуелът“ с отворени писма между Шулц и Гомбрович, чийто плацдарм е литературният журнал *Студио* през 1936 г. По покана на Богуслав Кучински, главен редактор на изданието, двамата млада писатели публикуват общо три отворени писма (две на Гомбрович и едно на Шулц), останали в литературната история като „спора за лекарската съпруга от ул. „Вилча“. Тази на пръв поглед несериозна и изпълнена с хумор и ирония кореспонденция всъщност крие под повърхността си едно изключително умело представяне на фундаментите, върху които тези писатели изграждат своите художествени светове. В границите на това особено полемично пространство, над което се простира неизменното було на театралността и гротеската, си дават среща две, колкото близки, толкова и контрастни творчески доктрини – „стремежът на Гомбрович към разбиване на всички форми и стремленията на Шулц, който строи един свързан и

универсален мит за света и човека“ (Jarzębski 1997). Този втори пласт за съжаление отново остава неоценен и неразбран от някои крайни критици, които виждат в квазиепистоларния дуел единствено „класически пример за литературен снобизъм“ (Skiwski 1934: 3).

***

В най-общи линии критическата рецепция на дебютните произведения на Шулц и Гомбрович свидетелства за отсъствието на достатъчно адекватни подходи към новия тип художествено осмисляне на света, което произведенията на тези двама писатели предлагат.

Причините, поради които новаторски и оригинални произведения като *Дневник от пубертета* и *Канелените магазини* разделят критическото мнение и се оказват до известна степен жертва на доминиращи остарели стереотипи, могат да се търсят на различни нива, но една от основните е в самото разбиране за природата на литературата от страна на Шулц и Гомбрович. Основна стратегия (и наред с това основна допирна точка) е субверсивността, т.е. постоянният, нестихващ стремеж към разрушаването на съществуващия ред. Макар и намираща различна реализация при двамата, субверсивната нагласа е родена от една обща представа за ролята на писателя и писането: писателят „компрометиращ“ действителността дотолкова, доколкото тази компрометация му позволява да прогледне отвъд нейните *a priori* определени ред, форма, конвенции. По парадоксален начин именно подобни „нелегални“ и „еретични“ стратегии носят животворно обновление на полското литературно въображение.

2019

Библиография

DIII: Gombrowicz, W. *Dziennik 1961-1969*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997.

OMC: Gombrowicz, W. *O myślach chudych. Trudna literatura i pro domo mea*. – „Kurier Poranny” 1935, nr 307, 6 (също във V1 190-193).

T: Gombrowicz, W. *Testament. Rozmowy z Dominique de Roux*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2012.

TBS: Gombrowicz, W. *Twórczość Brunona Schulza*. – „Apel“ nr 31, Dodatek Artystyczno-Literacki „Kuriera Porannego“ 1938, nr 112 (също във V1 299-303).

- VI: Gombrowicz, W. *Postawa nowych autorów: Choromański, Gombrowicz, Rudnicki*. – In: Gombrowicz, W. *Varia I. Czytelnicy i krytycy*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2004, 137-141.
- Schulz 2017: Schulz, Br. *Sanatorium „Klepsydra“*, prev. M. Atanasova. Sofiya: Akvarius, 2017. [Шулц 2017: Шульц, Бр. Санаториум „Клепсидра“, прев. М. Атанасова. София: Аквариус, 2017].
- Barańczak 1990: Barańczak, St. *The Face of Bruno Schulz*. – In: *Breathing under water and Other East European Essays*. Cambridge, MA, 1990, 107-118.
- Bielatowicz 1935: Bielatowicz, J. *Przereklamowana książka, czyli o „Skleпах cynamonowych”*. „Warszawski Dziennik Narodowy” nr 7, 1935.
- Breza 1933: Breza, T. *O wyobraźni, humorze i urazach. Z powodu pewnej nowej książki*. – „Kurier Poranny” 1933, nr 184, 3.
- Breza 1934a: Breza, T. *Sobowtór zwykłej rzeczywistości*. – „Kurier Poranny” 1934, nr 103 (dział Na froncie literatury).
- Breza 1934b: Breza, T. *Odprawa pesymistom. Na marginesie Rocznika Literackiego 1933 r.* – „Kurier Poranny” 1934, nr 312.
- Broncel 1934: Broncel, Z. *Literatura maligny. O „Skleпах cynamonowych” Brunona Schulza*. – ABC Literacko-Artystyczne 1934, nr 6.
- Ficowski 1992: Ficowski, J. *Regiony wielkiej herezji. Rzecz o Brunonie Schulzu*. Warszawa: Słowo, 1992.
- Fik 1935: Fik, I. *Literatura choromaniaków*, „Tygodnik Artystów” 1935, nr 15.
- Godziszewski 1935: Godziszewski, W. *„Opętany fascynacją awersji” do uczciwego języka*. – „Poradnik Językowy” z. 2, 1935, 34-36.
- Janowski 1934: Janowski, J. *Sen pełen zmor...* – „Tygodnik Ilustrowany” 1934, nr 19, 385.
- Jarzębski 1997: Jarzębski, J. *Zachwyca-nie zachwyca. Rozmowa Andrzeja Zawadzkiego z Jerzym Jarzębskim o "Ferdydurke"*. – In: Gombrowicz, W. *Ferdydurke* (Lekcja literatury z Jerzym Jarzębskim i Andrzejem Zawadzkim), Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997. <<http://hamlet.edu.pl/oferdydurke>>
- Kaden-Bandrowski 1933: Kaden-Bandrowski, J. *Z okresu dojrzewania*. – „Gazeta Polska” 1933, nr 222, 63.
- Markowski 2012: Markowski, M.P. *Powszechna rozwiązłość. Schulz, egzystencja, literatura*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012.
- Millati 2017: Millati, P. *Schulz i Gombrowicz. Na marginesie książki „Gombrowicz. Ja, geniusz” Klementyny Suchanow*. – Schulz/Forum 2017, nr 10, 125-136.
- Piwiński 1934: Piwiński, L. *Sklepy cynamonowe*. – „Wiadomości Literackie” 1934, nr 6, 3.

Schulz 1938: Schulz, Br. *Ferdydurke* [rec.: W. Gombrowicz, *Ferdydurke*] – „Skamander” (Warszawa), 1938 (VII-IX), z. 96-98; 183-189.

Sinko 1934: Sinko, T. *Sklepy cynamonowe* [rec.]. – „Kuryer Literacko-Naukowy” (dodatek do nru 50. "Il. Kuryera Codz." z dnia 19 lutego 1934 r.) 1934, nr 8, str. XI (rubr. Wśród nowych książek).

Skiwski 1934: Skiwski, J.E. *Publicystyka literacka*. – „Gazeta Polska” 1934, nr 52, 3.

Słownik schulzowski 2003: *Słownik Schulzowski*. Opracowanie i redakcja: Włodzimierz Bolecki, Jerzy Jarzębski i Stanisław Rosiek. – Gdańsk: T słowo/obraz terytoria, 2003.

Suchanow 2017: Suchanow, Kl. *Gombrowicz. Ja, geniusz*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2017.